

Working paper series סדרת מאמרים לדיון

No. 28 – 2014

צה"ל בין סולידריות לקונפליקט –
"צבא העם" נגד גיוס החובה

יגיל לוי

צה"ל בין סולידריות לקונפליקט – "צבא העם" נגד גיוס החובה¹

יגיל לוי

האם הצבא, באשר הוא, מוקד לסולידריות או לקונפליקט? לכאורה, הצבא הוא מנגנון המחזק סולידריות בשתי צורות עיקריות. ראשית, גיוס משאבי החברה לתקצוב הצבא ולאיוש שורותיו מחייב סולידריות חברתית. לא בכדי עולה הטענה (למשל, Andreski, 1954) כי מלחמה מעודדת שוויון. טענת הנגד, בראש ובראשונה של התיאוריה המרקסיסטית (למשל, Mann, 1993:733-734), היא שזו סולידריות מלאכותית, המסייעת לטשטש ניגודים חברתיים.

שנית, הצבא מלכד את חייליו להקרבה האולטימטיבית למען הקיום הלאומי במסגרת ארגון הבנוי על יסודות שוויוניים יותר מארגונים אזרחיים. למשל, מקובל לטעון כי הצבא הוא מכשיר לאינטגרציה בין קבוצות שונות מעצם המפגש חסר המחיצות ביניהן, עד כי הוא משמש "בית ספר לאומה". זה תפקיד המצופה מן הצבא במדינות חדשות כחלק מן התהליך של בניית אומה. אפשר להפריך את הטענה הזו באמצעות בחינה אמפירית (Krebs, 2004) או באמצעות ביקורת הבוחנת את ההיררכיות החברתיות הנבנות בצבא, לא אחת תחת מעטה של שוויון (Levy, 2013).

מאמר זה מתמקד בעולם התוכן של הטענות השני. לבירור השאלה התיאורטית בשדה הישראלי יש משמעות עמוקה. מעמדו החברתי של הצבא נשחק מאוד מאז שנות התשעים, אם לא עוד קודם לכן. שחיקה זו אף גרמה בשנים האחרונות לערעור בסיס הלגיטימיות של מודל גיוס החובה. אם כן, יש מקום לברר את המידה שבה תהליכים אלו מושפעים מן התפקיד שמילא הצבא בחברה בישראל כמנגנון שמצופה ממנו לבנות סולידריות חברתית.

הטענה היא שמודל הגיוס קורס תחת אתוס "צבא העם", שהוא מצג האוניברסליות שגיבש הצבא ושבאמצעותו הוטל עליו לשמש מנגנון הבונה סולידריות חברתית. קריסה זו מסבה את תפקוד הצבא ממנגנון המתיימר לבנות סולידריות חברתית למנגנון המעודד קונפליקטים. לאחר הצגת נקודת המוצא התיאורטית אציג את המבנה החברתי של הצבא בשנותיו הראשונות ואמשיך לדיון במאפייני תקופת המעבר מצבא של מגויסי חובה לצבא של מתנדבים. אסכם בדיון בכיווני התפתחותו של הצבא בעתיד הנראה לעין.

¹ גרסה ראשונה של מאמר זה הוצגה כהרצאת הפתיחה לכנס צבא בע"מ: יחיד, כלל, ארגון, שארגנה המחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים, מרץ 2014. על הערותיהם החשובות והמועילות נתונה תודתי למארגני הכנס, עדנה לומסקי-פדר וישראל כ"ץ, ולמגיבות, לימור סמימיאן-דרש והדס בן אליהו.

נקודת המוצא התיאורטית- משטר התגמול הצבאי

הצבאות המודרניים בנויים על **משטרי תגמול** (מושג הלקוח מעולם התוכן הניהולי [Kraakman & Hamdani, 2007]). משטר תגמול הוא משטר המבוסס על תגמולם של המשרתים עבור הקרבתם הצבאית, או לפחות ציפיותיהם של המשרתים כי יתוגמלו בעתיד, גם אם מנגנון הגיוס בנוי על אכיפת המדינה, כלומר גיוס חובה. לעומת זאת, הסדרי הגיוס בעידן שקדם להופעת הצבא המודרני (בעיקר לפני המאה ה-18) התבססו על **משטרי כפייה** ולא על תגמול.

משטר התגמול מבטיח את תגמול החיילים באופן שהוא בעל ערך לחייהם האזרחיים. לתגמול שני רכיבים – תגמול חומרי ותגמול סמלי. התגמול החומרי הוא בעל ערך ממשי בחיים האזרחיים בהיותו מבוסס על תשלום כסף וטובין שווי כסף (כמו הכשרה מקצועית, השכלה, דיור, בריאות). לעומתו, התגמול הסמלי מבוסס על כך שלובשי המדים נהנים מסטטוס ומיוקרה המופקים מעצם שירותם הצבאי (ואף מן המדים עצמם), מאופי עיסוקם הצבאי ורמת ההקרבה הנובעת מכך, ממעמד יחידתם ומדרגתם האישית. אלו מומרים בתגמולים בעלי ערך בחברה האזרחית. הערך אינו רק למגויסים אלא גם, ואף בעיקר, לרשת החברתית שיצאו ממנה. לפיכך, קבוצות חברתיות שונות מצפות וחותרות להפיק סוגים שונים של תגמולים סמליים בהתאם להעדפותיהן הקבוצתיות. התגמולים העיקריים הם בראש ובראשונה זכויות אזרחיות, חברתיות ופוליטיות המוענקות למי ששירת בצבא, והן הופכות את השירות הצבאי למגדיר גבולותיה של האזרחות המועדפת. לצד הזכויות מוענקים גם תגמולים פורמליים פחות, כמו הכרה חברתית או כישורים חברתיים.

ערכו של התגמול הסמלי תלוי אפוא במשמעותו החברתית-תרבותית של הפקתו, והוא נקבע בהתאם להמירותו. **הִמְיִרוּת** (*convertibility*) פירושה היכולת להחליף משאב, שנצבר בזירה אחת, במשאב או בנכס בזירה אחרת, במקרה זה – המרה מן הזירה הצבאית לזירה החברתית האזרחית (ראו Bourdieu, 1986). ההמרה יכולה לשאת אופי של המרה ממשאב סמלי אחד לאחר, למשל סטטוס צבאי בכבוד חברתי. ההמרה גם עשויה לשנות את צורתו של הנכס המומר מסמלי לחומרי, למשל מעמד צבאי המצדיק תגמול מגזרי מועדף (כפי שניתן, למשל, עד שנות השבעים להתיישבות העובדת). בכך שונה תגמול סמלי מתגמול חומרי – כספי או שווה ערך – שאינו נכס המומר מן הצבא לזירה האזרחית, שהרי לנכס זה יש ערך כספי נקוב וקבוע. שני אופני התגמול, הסמלי והחומרי, מתקיימים בו-זמנית בצבאות מגויסי שירות חובה ובצבאות התנדבותיים-מקצועיים, אך משקל התגמולים הסמליים גבוה בראשון ומשקל התגמולים החומריים גבוה באחרון (Levy, 2007). הניתוח שלהלן מתמקד בצבאות של מגויסי חובה.

משטר התגמול מבוסס על בניית היררכיות חברתיות בתוך הצבא: ההיררכיה החברתית המתעצבת בצבא בנויה על הבחנה בין קבוצות הנגישות לשירות ובין קבוצות המודרות ממנו. בקרב אלו

הנגישות לשירות מתהווה נגישות לא שווה לא רק לדרגות אלא גם לתפקידים המובחנים במידת היוקרה המוקנית לנושאים בהם.

כדי שההיררכיות הפנים-צבאיות ישרתו את משטר התגמול, הן צריכות להשפיע על ההיררכיות המעוצבות בחברה. צורת ההשפעה המקובלת היא שעתוק: היררכיית ההקרבה, שההיררכיה הפנים-צבאית משקפת, מעניקה לגיטימיות לנגישות הלא-שווה למשאבי העוצמה בחברה, כך שכגודל ההקרבה של הקבוצה גם היכולת להמיר את ההקרבה לנגישות למשאבים. המרה זו מעצבת, בתורה, את ההיררכיות החברתיות. דוגמה בולטת לתרומה של ההיררכיה הצבאית לשעתוק ההיררכיה החברתית היא בתחום המגדרי. כפי שהסביר גולדשטיין, ההבדלים במבנה המגדרי בין חברות שונות מיטשטשים כאשר מדובר בלחימה. זיהוי הלחימה עם גבריות הוא מכנה משותף כמעט מוחלט בין החברות. לטעמו, זיהוי זה מסייע להתגבר על ההתנגדות הטבעית של אנשים להילחם (Goldstein, 2001). זיהוי זה הוא אפוא סוג של תגמול סמלי, המעודד גברים להקריב בשדה הקרב, והדרת נשים משדה הקרב היא שמקנה משמעות ייחודית לתרומה הגברית. הדרה זו, המעצבת את ההיררכיה הצבאית, גם מקבעת את הסדר המגדרי בחברה האזרחית. אם כך, זו תמציתה של **המשוואה הרפובליקנית** – זכויות ותגמולים סמליים אחרים תמורת הקרבה צבאית.

השפעה אפקטיבית זו של ההיררכיות הפנים-צבאיות על ההיררכיות החברתיות שמחוץ לצבא, כלומר המירות גבוהה, יכולה להתממש רק בשני תנאים הכרחיים:

התנאי הראשון הוא שלצבא דימוי אוניברסלי, כלומר הוא מצטייר כניצב מעל לחלוקה הכיתתית של החברה. אוניברסליות של הצבא מושגת באמצעות הפרדה של הצבא מן הפוליטיקה ובנייה לגיטימית של ההיררכיות הפנים-צבאיות באמצעות ביסוסן על קריטריונים הישגיים ולא שיוכיים (או קריטריונים הנראים כאלה).

לאוניברסליות גבוהה של הצבא שתי השלכות מרכזיות:

(1) מעמד שנרכש בצבא נתפס כבעל ערך מחוץ לצבא, שהרי הוא לא ייחשד כמעמד שנרכש בשל הטיה של הצבא כלפי הקבוצות הדומיננטיות המשרתות בו אלא ייתפס כתוצאה של הישגיות והקרבה; (2) אוניברסליות גבוהה מחזקת את אמונן של קבוצות שוליות בצבא, ולכן מעודדת אותן להיאבק על מעמדן בצבא. אמון נמוך של קבוצות אלו באוניברסליות של הצבא יעודד אותן למאמץ להפיק משאבים מחוץ לצבא ולוותר עליו כמסלול מוביליות, ואף להתנגש עם הצבא, מהלכים העשויים לקעקע את מעמדו של הצבא.

התנאי השני להשפעת ההיררכיות הפנים-צבאיות על החברה הוא שיח אזרחות התומך בהשפעה כזו, כלומר שיח אזרחות רפובליקני, התופס את החיילות כמידה אזרחית נעלה המשמשת אמת מידה לרכישת מעמד חברתי. מיליטריזציה של השיח הפוליטי, תהליך המושפע מהתעצמותו של

האיום החיצוני ומהצגת הצבא ומשרתיו כמי שנועדו לסלק איום זה, תעצים את השיח הרפובליקני (הדיון התיאורטי במשטר התגמול מבוסס על Levy, 2013).

מן הדברים האלה עולה שבצבא טבוע הפוטנציאל לפיתוח קונפליקטים. כשהמירות עולה, מתפתח קונפליקט בין קבוצות על נגישות לעמדות בתוך הצבא, שבאמצעותן ניתן להפיק תגמולים סמליים, ועל היכולת להמיר תגמולים אלו לתגמולים בעלי ערך בחברה האזרחית. כשהמירות פוחתת, מתפתחים קונפליקטים בין הצבא למגויסיו המבקשים לצמצם את הקרבתם, שהרי התגמול על ההקרבה פוחת. לא בכדי הייתה מדיניות הגיוס – כלומר המעבר מן החברה לצבא או מן הצבא החוצה לחברה – מקור לקונפליקטים בחברות דמוקרטיות. הסדרתם של קונפליקטים אלו מעצבת לא אחת את דימויו של הצבא כמנגנון המייצר סולידריות חברתית, דימוי המבוסס על האוניברסליות של הצבא. מסגרת כללית זו מספקת תובנות להבנת תפקידו של הצבא בישראל.

שוויון והיררכיות פנים-צבאיות

מראשיתו עוצבה בצה"ל היררכיה פנימית. היא העמידה את הקבוצות המייסדות, כלומר האליטות האשכנזיות החילוניות, בראש ההיררכיה. ההיררכיה הייתה משולבת בהנהגתו של מודל גיוס בררני, שהוא מודל של גיוס חובה, החל פורמלית על האוכלוסייה, אך גם פוטר מחובת הגיוס שיעור גבוה יחסית של האוכלוסייה. בשנים אלו עוצבו הסדרים פורמליים ומעשיים, שפטרו מן השירות אזרחים פלסטינים ונשים דתיות. הסדרי הפטור התרחבו בהדרגה, והם כללו גם צעירים יהודים ברמת השכלה נמוכה, בעיקר מזרחים (ספראי, 2010 : 75-76). שיעורי הפטור של צעירים יהודים אלו הצטמצמו בעקבות מלחמת יום כיפור (1973), אך מאז המהפך של 1977 התרחבו הסדרי הפטור של גברים חרדים והגיעו עד לשיעור של כ- 13% בשנת 2009 (מרכז המחקר והמידע של הכנסת, 2012, 14).

הבררנות תמכה במשטר התגמול הצבאי. הדרתם של מזרחים, נשים ודתיים מן הליבה היוקרתית של הצבא, והדרה של חרדים מן הצבא בכלל, היו מקור להפקת תגמולים עבור הקבוצה הדומיננטית. מבנה זה שרטט את גבולות הישראליות התקנית לפי זהותו של הגבר היהודי האשכנזי חילוני, על התגמולים שהקנתה התוויית הגבול הזה. נוסף על כך, הדרת אזרחים פלסטינים מן הצבא תגמלה את המגויסים המזרחים, משום שהיא יצרה הבחנה ברורה בין שתי הקבוצות הממוקמות בתחתית ההיררכיה החברתית והעניקה יתרון למזרחים.

אתוס השוויון, שבו נעטף הצבא תחת סמלי "צבא העם", כארגון המקיים על-פי דימויו קריטריונים הישגיים ולא שיוכיים לשיבוץ ולקידום, טשטש את קיבוץ של ההיררכיות והפך אותן ללגיטימיות, או לפחות לזמניות. בה בעת, האתוס הרפובליקני והמיליטריזציה של השיח הפוליטי בשנותיה הראשונות של המדינה הבטיחו המרה לגיטימית של מיקום בהיררכיה הפנים-צבאית, אם דומיננטי ואם שולי, במעמד חברתי (לוי, 2003 : 56-76 ; פלד ושפיר, 2005). המצג השוויוני של

הצבא אף ביצר את דימויו של הצבא כמנגנון הבונה סולידריות חברתית, "צבא מאחה קרעי השבטים" כפי שכינה אותו בן-גוריון (1980 : 164). דימוי זה אף סייע למתן קונפליקטים חברתיים, בעיקר את הקונפליקט האתנו-מעמדי האשכנזי-מזרחי. למשל, דימוי זה הגביר את האמון של מזרחים בצבא בעקבות אירועי ואדי סאליב של 1959, שחיזקו את תפקיד הצבא כמי שסולל למזרחים ערוץ למוביליות חברתית (לוי, 2003 : 67-68).

מצג האוניברסליות של הצבא והיווצרות קהילת בעלי העניין הנהנית מן ההטבות שהוא מקנה ביצרו את אתוס "צבא העם" וגרמו להתקבעותו: אתוס של צבא שוויוני, אוניברסלי, מנגנון לחינוך מחדש של המהגרים ולמוביליות שלהם, המוסד שהשתתפות בו מייצגת את האזרחות הנורמטיבית, המוסד המגבש מחדש את החברה היהודית בישראל. התקבעות זו הייתה כה חזקה, עד כי המושג "צבא עם" הפך למעין אמת טבעית. תפקידיו החברתיים של הצבא היו אפוא נדבך חשוב בהעצמת יוקרתו.

בפועל, משטר התגמול המבוסס על היררכיות יצר סתירות שעוררו קונפליקטים. המודל נבנה על סתירה בין העצמתו של האתוס השוויוני מצד אחד, ובין אי-שוויון בפועל, שעיצב היררכיה פנים-צבאית והדרה משירות של קבוצות שונות, שיצרה מלכתחילה מודל בררני, מצד אחר. בהמשך לטיעון התיאורטי שלמעלה, סתירה בין אתוס שוויוני לאי-שוויון מפתחת קונפליקטים בשני מצבים קיצוניים: המצב האחד – כאשר ערך ההמירות של התגמולים עולה, אך לא הכול נהנים מהם בצורה שווה. מצב זה מעודד תגובות-נגד מצד קבוצות שוליות או מודרות, המבקשות לשפר את מעמדן; המצב השני – כאשר ערך ההמירות נשחק משמעותית, ואז אי-שוויון בתוך הצבא בנשיאה בנטל ההקרבה מכביד על הקבוצות המקריבות. **במילים אחרות, במצב הראשון מתפתח לחץ מבחוץ כלפי פנים להשתלבות, ובמצב השני נוצר לחץ מבפנים כלפי חוץ להקלת הנטל.**

נתחיל במצב הראשון. האמרת ערכו של השירות הצבאי עד שנות השבעים, כלומר עליית ההמירות, הביאה לתביעות של קבוצות שונות לנגישות לצבא או לשיפור מעמדן בו, והן נענו במהירות יחסית. בשנות השבעים היו אלו תביעותיהם של מזרחים בעלי השכלה נמוכה, שדרשו להשתלב בצבא, תביעה שהשמיעו הפנתרים השחורים ונענו. בשנות השמונים הופיעו לחצים שונים מצד קבוצות של חובשי כיפה, שהולידו הסדרים (מסלולי ההסדר ובהמשך המכינות הקדם-צבאיות), שאפשרו שילוב בצבא באופן שמיתן את סיכונם של הדתיים כי הצבא יגרום לחילונם. בשנות התשעים דרשו הומוסקסואלים הסרת מגבלות על שיבוצם ועל קידומם בצבא ונענו במהירות. באותה עת גם הופיעה קריאת תיגר פמיניסטית על הצבא, שהתבטאה בקבלת העתירה של אליס מילר לשילובה בקורס טיס והמשכה בשנת 2000 בתיקונו של חוק שירות ביטחון [נוסח משולב], תשמ"ו-1986 בקביעה כי "לכל יוצא צבא אשה זכות שווה לזכותו של יוצא צבא גבר, למלא תפקיד כלשהו בשירות הצבאי...". עם זאת, היישום של סעיף זה עדיין רחוק ממימוש. באופן זה, מוסדות המדינה הכילו את קריאות תיגר על מודל הגיוס, וישראל דילגה על הניסיון ההיסטורי של דמוקרטיזציה אחרות, המאופייין במאבקים על נגישות להשתתפות צבאית, מאבקים שיש בהם כדי לערער את

מצג האוניברסליות של הצבא. באופן פרדוקסלי, אותה אוניברסליות של אי-השוויון הפנימי בצבא חיזקה את אתוס "צבא העם", ואתוס זה כפה את שילובם של המודרים, כשהם דרשו זאת.

יתר על כן, קבוצות, שהפנימו את החסמים שהציבו ההיררכיות הפנים-צבאיות, עיצבו לעצמן מסלולים להפקת תגמולים העוקפים את מסלול המוביליות הצבאי. כך נהגו החרדים, שיצרו משנות השבעים מסלול עוקף צבא באמצעות רשת המוסדות התורניים בחסות "תורתו אומנותו". זה היה מסלול מוביליות של הקבוצה היהודית הענייה ביותר, שחברת השוק הדירה לשוליה ונועדה לאייש בצבא את מקצועות הצווארון הכחול. במקביל פנה לעיצוב מסלול חוץ-צבאי גם דור "הכיפות הסרוגות", שחש מנוכר בצבא החילוני. הוא הקים וטיפח את גוש אמונים כמסלול מוביליות, שאמנם אינו מוותר על השירות הצבאי אבל אינו רואה בצבא ערוץ למימוש המאוויים של הכיפות הסרוגות, אלא בהתיישבות בשטחים. מצג האוניברסליות של הצבא היה כה חזק עד כי קבוצות אלו נמנעו מלקרוא תיגר במישרין על הצבא ופנו למסלולים עוקפים. גם אופן התגובה הזה העצים את דימוי הצבא כמנגנון בונה סולידריות. יתר על כן, גם את קריאת התיגר המתונה יחסית של גוש אמונים הצליח הצבא להכיל בזכות שילוב של הימנעות מהתנגשות איתו בשנות השבעים עם שילובו בצבא של הדור השני של הקבוצה באמצעות מפעל המכינות הקדם-צבאיות הדתיות מסוף שנות השמונים (תוך הפקת תועלת משקיעת הגוש באותן שנים).

ואולם, יכולתו של הצבא להכיל את הקונפליקטים לאורך זמן התגלתה כמוגבלת. התפנית התרחשה כאשר התרחש המצב הקיצוני השני – ירידת ערך השירות, כלומר **ירידת ההמירות של התגמולים הנצברים בצבא**. חשוב להדגיש שמשטר התגמול הצבאי מבוסס על הצורך בתגמול תמידי. היכולת לתגמל עשויה למצות את עצמה, בפרט ככל שיותר קבוצות נגישות לתגמולים, והדבר מקשה על דיפרנציאציה של התגמולים. ההיררכיה הפנים-צבאית בנויה על דיפרנציאציה כזאת, ויתר על כן – לצבא אין שליטה על ערך ההמירות, מכיוון שערכם של התגמולים הסמליים מעוצב על ידי תהליכים חברתיים, תרבותיים ופוליטיים, החיצוניים לצבא.

ערך ההמירות של התגמולים שהצבא הציע למשרתיו פחת בהדרגה משנות השמונים. מספר תהליכים תרמו לכך: התחזקותה של חברת השוק, תהליך שגרם לפיחות בערכה של ההקרבה הצבאית ולחיזוק של שיח זכויות ליברלי; הירידה בתחושת האיום הקיומי; והניתוק ההדרגתי של החיילות מן האזרחות, שאפשרה נגישות לזכויות במנותק ממבחן השירות הצבאי (מה שמאפיין אוניברסליזציה של מדינת הרווחה). את הנגישות הזאת מימשו בעיקר חרדים וערבים. שחיקת ההמירות פגעה בראש ובראשונה במעמד הבינוני-חילוני, שהמירות גבוהה תגמלה אותו בעבר, ועקב כך נשחקה מוטיבציית ההקרבה שלו.

הצבא, מצדו, הסתגל לשינויים האלה. הוא עודד את השינוי בהרכבו החברתי באופן שהגביר את הישענותו על קבוצות דתיות וקבוצות ממעמד נמוך. בד בבד הגביר הצבא את מדיניות הבררנות

בגיוס, ומשנות התשעים התרחבו הפטורים. הפטורים, שהוחלו במקור על אזרחים פלסטינים, חרדים ונשים דתיות, הורחבו גם לגברים משכילים בני המעמד הבינוני, נשים מן המעמד הבינוני וגברים ממעמדות נמוכים, וזאת בשילוב של שני גורמים: (1) משבר המוטיבציה של המעמד הבינוני, שהביא לעלייה במספר הפטורים הרפואיים והנפשיים לגברים, ופטורים לנשים המבוססים על הצהרת דת; (2) הצבא נטה לבלום ביקורת מוטת שוק על עודפי כוח אדם, שנוצרו בעיקר בשל הריבוי הטבעי וההגירה מברית המועצות לשעבר, ולכן הרחיב את פטורי הגיוס ואת קיצורי השירות (שטרן, 1998). הוא גם הצמיד תג מחיר כלכלי למשרתי המילואים ממחצית שנות השמונים, עד כי אחוזים ספורים היו שותפים לשירות מילואים משמעותי. אם נרצה לסכם מבחינה כמותית את התעצמותו של משטר הגיוס הבררני, נוכל לומר ששיעור המשרתים בצבא, כולל מילואים, עמד בשנים 1984-1983 על 16.4% מכלל האוכלוסייה, הוא ירד ל- 12.2% בשנים 1992-1993 וירד עוד בשנים 2004-2005 ל- 9.2% בלבד (חדד, 2009: 99). כך נולדה תקופת דמדומים של מעבר ממודל גיוס חובה לצבא התנדבותי.

תמורות בתפקוד הצבא

לתקופת המעבר מגיוס חובה לצבא התנדבותי מספר מאפיינים, הרלוונטיים למתח שבין סולידריות לקונפליקט. אסקור שלושה מאפיינים מרכזיים: המעבר מהדרה להכלה, המעבר מהסדרה היררכית להסדרה היִטְרָרְכִית של הגיוס והמעבר מחברה הבונה סולידריות עבור הצבא לצבא הבונה סולידריות חברתית לצרכיו.

1. המעבר מהדרה להכלה

הבררנות מתגברת עקב שחיקת התגמולים הסמליים, שמפיקים המשרתים, והדבר מעודד אותם, בעיקר את משרתי המעמד הבינוני-חילוני המבוססים, להקל מעצמם את נטל השירות. בתורה, הגברת הבררנות מפחתת עוד יותר את ערך התגמולים הסמליים של המשרתים ופוגעת במעמדם. בין גורמי הפיחות הנובעים מהגברת הבררנות נמנים הגורמים האלה: נראות הפטורים וההישגים שצוברים הפטורים משירות, היכולת של פטורי השירות לרכוש יתרון יחסי על פני המשרתים באמצעות רכישה מוקדמת של השכלה והקדמת הכניסה לשוק העבודה, השחיקה בדימויו של השירות הצבאי כחובה מוחלטת והחלשת היכולת החוקית להפלות לטובה מחדש את המשרתים (ככל שרב משקלם של מי שפטורים משירות כחוק). לדוגמה, המחאה נגד גיוס החרדים גברה לנוכח מה שהצטייר כזכויות מפליגות שהאוכלוסייה החרדית קיבלה, אף על פי שלא תרמה תרומה צבאית (ברק-ארז, 2008: 1036-1037).

אם כך, כאשר הבררנות משולבת עם שחיקת התגמולים הסמליים, היא אינה יכולה לשמש מנוף לתגמול המשרתים בצבא. בנסיבות אלו מוגבלת היכולת לטעת בקרב משרתי המעמד הבינוני-חילוני את ההכרה שהם אליטת שירות, שאמנם תורמת ומקריבה יותר מקבוצות אחרות, אך גם

מתוגמלת בהתאם. שיח כזה היה יכול להתקיים בעבר, כשהמשוואה הרפובליקנית עבדה עבור קבוצה זו, אך לא עוד.

התוצאה היא שההשתתפות בצבא נהייתה עבור המעמד הבינוני-חילוני **מנכס לנטל**, והמושג נטל בלט בשיח של "חלוקת הנטל". כך, בשלב זה, התחוללה התפנית **מהדרה להכלה**: כל עוד המעמד הבינוני-חילוני תפס את הצבא כמעוז שלו, מעוז שהקנה לו יוקרה ותגמולים, הצדיק את הישגיו וזוהה איתו מבחינה היסטורית כמעמד "בונה האומה", מעמד זה לא גילה עניין בכך שאחרים הודרו מן הצבא, בין שמדובר בהדרה מלאה של פלסטינים וחרדים ובין שמדובר בהדרה חלקית, בעיקר מן הליבה הלוחמת של הצבא, של דתיים (מטעמי תרבות), מזרחים מן הפריפריה ונשים (מטעמי התאמה לכאורה). לשם המחשה, במהלך שנות השישים והשבעים של המאה הקודמת לא גויסו כשליש מן הגברים היהודים בהתאם לקריטריונים של כשירות (ספראי, 2010: 75-76), אך תופעה זו לא עוררה עניין ציבורי או מחאה מצד המשרתים ורשתותיהם החברתיות.

לעומת זאת, התהוות התפיסה שהשירות הוא "נטל" משמעה שיש לחלוק את השירות עם אחרים, וזו התפנית מהדרה להכלה. התפנית ביטאה שינוי באסטרטגיה של חלקים מן המעמד הבינוני-חילוני, שהתבטא במאבק לגיוס חרדים ובקידום "קמפיין המשתמטים" של אמצע העשור הראשון של שנות האלפיים ואף עורר לחצים ראשוניים, מן הצד הימני של המפה, לגייס גם אזרחים פלסטינים.

תפנית זו פוגעת בלגיטימיות של מודל גיוס החובה בכמה מישורים. ראשית, אחת התופעות החדשות המזוהות עם שיח חלוקת הנטל היא הפיכת הבררנות לרשמית לכאורה, ככל שנתונים על שיעורי הגיוס החלו להיחשף באופן תקדימי מראשית שנות האלפיים. נתונים אלו היו בחזקת טאבו קודם לכן, וחשיפתם הייתה תוצאה של שחיקת הלגיטימיות של מודל גיוס החובה, שהביאה ללחצים לחשוף את הנתונים, אבל גם העצימה את השחיקה ככל שהנתונים הציגו חלוקה לא הוגנת לכאורה של נטל הגיוס.

שנית, האתוס המכונן של צה"ל, ביטוי מובהק לצבאיות הישראלית, לאתוס "צבא העם" ולאוניברסליות של הצבא, היה שהחיילים נקראים לשירות חובה אבל באים כמתנדבים, כהמשך למורשת החלוצית. בסתירה לאתוס זה עומדת הצגת השירות כנטל והתביעה כי נטל זה ייאכף על אחרים אף נגד רצונם. בתורה, הרטוריקה של נטל מעצימה עוד יותר את הפיחות שחל בערך השירות הצבאי.

שלישית, הארכיטקטורה של מודל הגיוס הייתה זהירה ומתוחכמת דיה להימנע מהעמדת הצבא בקונפליקט עם קבוצה, שאינה רוצה להתגייס, כמו חרדים, נשים דתיות ואזרחים פלסטינים. השירות נאכף על בודדים אך לא על קולקטיב. לא בכדי הסתייג הצבא בסוף שנות התשעים (בפני ועדת טל) מאכיפת גיוס על חרדים (ועדת טל, 2000: 39). גישה זו נשענה על האתוס ההתנדבותי של

השירות הצבאי, כשם שהעצימה את האתוס הזה, שהיה מרכיב חשוב בבינוי האתוס האוניברסלי של הצבא, ולכן סמל חברתי מאחד. אכיפה אלימה של גיוס על חרדים, ואולי גם על אחרים, תחליש אפוא מאוד את מעמד הצבא כמנגנון בונה סולידריות.

רביעית, התביעה להכלה עושה שימוש באתוס השוויוני של השירות ומבקרת את הפער בינו ובין אופן המימוש של ההכלה בפועל. בה בעת התביעה להכלה גם מערערת את האתוס השוויוני, משום שהיא אינה יכולה להתממש במלואה. ואכן, *חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 19), התשע"ד-2014*, החוק שנחקק בראשית 2014 כדי לעודד גיוס חרדים, יביא, גם על-פי התרחישים האופטימיים, לגיוס של שיעור נמוך בלבד של חרדים לצבא. שיח ההכלה מקבע בכך, אבל גם ממסד, אי-שוויון, מה שמכרסם עוד יותר בבסיס ההוגנות של גיוס החובה ובכך מערער את הלגיטימיות שלו.

חמישית, התביעה להכלה יוצרת מתחים בין-קבוצתיים. ביטוי לכך היה הניסיון להחיות את השיח הרפובליקני, שנחלש משנות התשעים, אל מול שיחי אזרחות אחרים, ובעיקר השיח הליברלי. השיח הרפובליקני המסורתי יצר "איחוד באמצעות פילוג", כלומר שרטט היררכיות, שהבליטו את המעלות הטובות של התורמים וכך שרטט באופן שנתפס כלגיטימי את גבולות החברה בהתאם לגבולות המעמד הבינוני-חילוני-גברי. בשונה מכך, השיח הרפובליקני החדש יצר "פילוג באמצעות איחוד". יותר משביקש לרומם את התורמים, הוא עסק, בשם הסולידריות, בגינוים של הלא-תורמים, מי שאינם ישראלים תקינים, שאינם "נמצאים מתחת לאלונקה" (כפי שהציג הפורום לשוויון בנטל). רטוריקה זו הסלימה עד לדרישה להטיל סנקציות על משתמטים משירות, דרישה שבלטה בשיח החקיקה של תיקון מס' 19 (לדיון מפורט ראו לוי, 2014).

דוגמה בולטת לשיח זה הייתה שיח השכול החדש, שהתפתח בעיצומה של מלחמת לבנון השנייה (2006). ראשי התנועה הקיבוצית הבליטו את הנוכחות הגבוהה של צעיריהם במפת השכול של המלחמה וקראו תיגר על הניסיון לגמד את תרומתם הצבאית בעבר. הבלטה דומה הציעו גם המתנחלים, הפעם גם כהתרסה על חלקן המצומצם של קבוצות אחרות. הגדיל לעשות ראש אגף משאבי אנוש, האלוף אלעזר שטרן, שמתח ביקורת פומבית על כך שבני תל אביב הוותיקה אינם מיוצגים במפת השכול ובכך עורר ויכוח ציבורי. במילים אחרות, היה כאן ניסיון להחיות את השיח הרפובליקני באמצעות שיח שכול החותר להקנות מחדש משמעות סמלית להקרבה הצבאית מצד מי שנדחק על-ידי שיחים חלופיים. ואולם, יותר משזה היה שיח רפובליקני במונחים היסטוריים, כלומר שיח של תביעה לתמורה בשם התרומה הצבאית, שיח השכול החדש ביטא מהלך של דהלגיטימציה של האחר, מי שאינו תורם (לוי, 2007 : 305–306).

אם כך, מאבקי גיוס מהופכים – לא מצד המודרים המבקשים להשתלב בצבא, אלא מצד המדירים לשעבר המבקשים לשלב מודרים ולהקל בנטל – מחלישים את פונקציית הסולידריות של הצבא. בעוד מאבק המודרים במדירים מחזק את אתוס הצבא ואת ההנחה שהוא ישות אוניברסלית או

ישות הנתפסת כך, מאבק המדירים במודרים מחליש את אתוס הצבא ואת ההסכמה סביב מודל גיוס החובה.

הצבא מצדו שיתף פעולה עם אסטרטגיית ההכלה. הוא בחר לרפא את הלגיטימיות של מודל גיוס החובה באמצעות חתירה להגברת השוויון בנטל הגיוס ולכן צמצם פטורי גיוס, תמך בקמפיין המשתמטים (שטרן, 2009: 255-256), החל לתמוך בגיוס חרדים בכפייה (רעיון שהסתייג ממנו בעבר, כאמור) ואף העלה הצעות להחלה של שירות אזרחי כשירות חובה על כל מי שלא יגויס לצבא.² **במילים אחרות, הצבא אימץ את אסטרטגיית ההכלה, הגם שהיא מסבה נזקים ללגיטימיות של גיוס החובה.**

לבחירה של הצבא במהלכים אלו היו חלופות. לצד השלמה עם המשך שחיקת הלגיטימיות של מודל גיוס החובה והאצת המעבר לגיוס התנדבותי יכול היה הצבא לנסות ולחפש מנגנוני לגיטימציה חלופיים של שירות חובה בררני. ארחיב על כך בסיום המאמר, אבל בשלב זה חשוב לציין כי העמדה המסורתית של מערכת הביטחון, כפי שהוצגה בתגובות לעתירות לבג"ץ בעניין גיוס חרדים, הייתה שגיוסם אינו רצוי עקב הפער בין התרבות הצבאית לחרדית.³ בכך הכיר הצבא בשונות התרבותית החרדית, מה שהעניק לגיטימיות מבוססת להחלטה לפטור קבוצה שאינה מתאימה לשירות צבאי. למעשה, הצבא החיל את עקרון השוויון רק על מי שכשיר לשרת, כלומר **ההכלה הייתה איכותית ולא כמותית**. בשנות האלפיים נסוג מכך הצבא ואימץ אסטרטגיה של **הכלה כמותית**. הדבר נבע מהבנה כי שיעורי אי-הגיוס מאיימים על הלגיטימיות של מודל הגיוס, שהרי בכך עוסק שיח הגיוס מראשית שנות האלפיים, ולכן הדרך לרפא את הלגיטימיות, סבר הצבא, בטעות, מחייבת עלייה בשיעורי הגיוס.

2. המעבר מהסדרה היררכית להסדרה היטררכית של הגיוס

לפי הבחנותיו של ג'סופ (Jessop, 2002), קואורדינציה היטררכית (heterarchy) התפתחה במערב, בעיקר משנות התשעים, לצד שתי הקואורדינציות האחרות, המסדירות את הפעולה החברתית: קואורדינציה על-ידי השוק ("אנרכית") וקואורדינציה על-ידי המדינה ("היררכית"). הקואורדינציה ההיטררכית היא רשתית, והיא מבוססת על התארגנויות עצמיות ורבות של ארגונים אוטונומיים שונים (כמו NGOs), המקיימות ביניהן רשתות ענפות של השפעה הדדית. המדינה משלבת את הרשתות האלה בניהולה של מדינת הרווחה (בעיקר שירותי רווחה, בריאות וחינוך), כמרכיב של מה שקרוי **המשילות החדשה**.

² גיקי חורי ואנשיל פפר, הרמטכ"ל גבי אשכנזי מציע: שירות אזרחי לכולם, ממנו יבחר צה"ל את החיילים, הארץ, 2 בדצמבר, 2009.

³ ראו, לדוגמה, בג"צ 3267/97 רובינשטיין ואחרים נגד שר הביטחון, עמ' 8.

בדומה לכך, הקואורדינציה נהפכה להיטררכית גם בתחום הגיוס. בטרם תעבור הסדרת הגיוס מהיררכיה, כלומר אכיפת המדינה, לאנרכיה, כלומר הסדרה על ידי כוחות השוק, שהוא המעבר משירות חובה לשירות התנדבותי, המדינה מפעילה גם הסדרה רשתית, היטררכית. הסדרה זו נעשית באמצעות שילוב מתווכים בגיוס, בדמות ישיבות ההסדר והמכינות, לצד מתווכים אחרים, כמו הורים, בתי הספר ועמותות המעודדות גיוס. גם המודל שהתעצב לגיוס חרדים לפי תיקון מס' 19 מבוסס על מכסות גיוס, כלומר הוא מעניק משקל למיקוח בין הצבא לישיבות ולקהילות החרדיות, והן מתווכות בין הצעיר החרדי לצבא. הסדרה היטררכית במערך המילואים גורמת לכך שהשירות נשען על גיוס חובה, אבל גובר המשקל של הידברות עם ארגוני מילואים על התנאים החומריים של השירות לצד התגברות המיקוח האישי בין המגויס ליחידתו.

המעבר למודל של גיוס חובה בררני תורם לכך: האופי הייחודי של מודל זה מעניק משקל לשוק ולחברה האזרחית כמי שמעצבים את ההעדפות של פרטים ושל קבוצות בכל הנוגע לשאלה אם להתגייס ולאיזה מסלול, כשם שהשוק והחברה מעצבים את גבולות כושר המיקוח של פרטים וקבוצות מול הצבא במימוש ההעדפות האלה. בנסיבות אלו החברה האזרחית (לצד השוק) נעשית לכתובת משמעותית של המדינה כדי לעודד גיוס לצד המשך השימוש בכלי האכיפה של המדינה, כמאפיין גיוס חובה.

עבור הצבא, המוטיבציה לעבור מהסדרה היררכית לרשתית חוזקה גם בשל נטייתו, הנובעת כאמור מן המורשת המוסדית של השנים המכוננות, לשמר את האתוס ההתנדבותי של השירות הצבאי. להמחשה, הסתייגותו ממהלכי אכיפה של גיוס הביאה את הצבא להעדיף משנות השבעים מתווכים על פני אכיפה גם ביחס לציבור הדתי, ולכן הוא הרחיב את השימוש במכינות ובישיבות ההסדר. הצבא נהג כך אף על פי שהוא יכול היה לגייס את הצעירים הדתיים ללא תיווך ומתוך מינוף המוטיבציה הגואה שלהם להשתלב במערך הלוחם של הצבא. כך או כך, הסדרת הגיוס של מרבית הקבוצות החברתיות הייתה בעבר היררכית, במובן זה שהצבא גייס את הצעירים ללא שימוש במתווכים ואכף במישרין את סמכותו. החריגה היחידה הייתה ההתיישבות העובדת, שאיתה כוננו הפוליטיקאים הסדרים ייחודיים בדמות מסלול הנח"ל. הסדרים אלו נבעו מעוצמתה הפוליטית של ההתיישבות העובדת בשנותיה הראשונות של המדינה, אך הם נחלשו ככל שדעך מעמדו של מגזר זה ובמקביל המדינה התחזקה.

המעבר לקואורדינציה ההיטררכית מגביר את עיצוב הצבא כזירה של קונפליקטים. בראש ובראשונה הוא מגביר את מרחב המיקוח של קבוצות ויחידים עם הצבא. זה **המעבר מצבאיות נתינית לצבאיות חוזית**, כלומר מעבר מתפיסה המניחה שירות חובה במושגים של תרומה בלתי מותנית למדינה לאימוץ "צבאיות חוזית", המבוססת על התניית השירות בהתאם לשאיפות ולאינטרסים של הפרט (לוי, לומסקי-פדר והראל, 2007). התוצאה היא שהצבא עשוי להעדיף צרכים של קבוצות על פני אתוסים המבוססים על סולידריות, ואפשר להמחיש זאת בכמה דרכים.

האחת היא **היררכיית המוות**. הצבא מכפיף את עקרון הסולידריות, שלפיו כל האזרחים שווים בנגישותם לזכות להגנה, לאילוץ תרבותי-ארגוני, הנובע מהתגברות הרגישות החברתית לחללים צבאיים. עם זאת, רגישות זו אינה שוויונית. הפוטנציאל לתרגם רגישות לפעולה קולקטיבית חתרנית, שתגביל את פריסתו של הצבא במשימות עתירות סיכון, גובר ככל שקבוצה חזקה מקריבה. זה הביא את הצבא לעצב את ההקרבה בצורה היררכית – קבוצות שוליות ודתיות נמצאות בסיכון גבוה לעומת קבוצות חזקות, חיילי חובה מצויים בסיכון גבוה יותר מחיילי מילואים, שיש להם יכולת להתארגן. כאשר יש צורך בסיכון של קבוצות חזקות או בסיכון משמעותי של קבוצות חזקות פחות, יועדף סיכון של אזרחים ישראלים עד גבול מסוים, כפי שהומחש לא אחת בלחימה בלבנון ובעזה (Levy, 2012).

המחשה אחרת היא הפגיעה בעקרון הניטרליות הדתית של הצבא, שעליה הצביע אסא כשר (2012). כושר המיקוח של הקבוצות הדתיות הביא את הצבא לסטות מן הגישה, שאפיינה אותו בראשיתו, של אכיפת הסדרי דת בסיסיים בלבד על חיילים חילונים ודתיים כאחד. תחת זאת אימץ הצבא מהלך של הדתה, שבין ביטוייה חיזוק הרבנות הצבאית הראשית והטלת מגבלות על שילובן של נשים ביחידות השדה במחיצת דתיים. ההסדרים התרבותיים התומכים במהלך זה עוצבו בחלקם מתוך הידברות עם רבני ההסדר והמכינות. יש לכך השלכה על לכידותו הפנימית של הצבא בכמה מישורים: (1) ניכור חיילים חילונים; (2) ניכור דתיים מזרמים שאינם אורתודוקסיים; (3) הקונפליקט המתפתח בין נשים חילוניות לגברים דתיים; (4) שילוב החרדים בצבא במובלעות סטריליות מנשים ועוד.

המחשה שלישית באה לידי ביטוי בהגבלות שקבוצות דתיות מטילות על יכולת הצבא לאכוף חוק וסדר בגדה המערבית על רקע איומי סרבנות, מחאה, הדלפות והטיות אחרות (מינקה-ברנד, 2011; Levy, 2011). אין לכך השלכה מיידית על מעמדו של הצבא, אבל יש בכך פוטנציאל לפגוע בעתיד ביכולת הצבא לממש את הרצון הפוליטי הקולקטיבי של קהילת האזרחים, ככל שיתגבש רצון כזה לפנות מספר גבוה של התנחלויות. בנסיבות אלו ייקלע הצבא למוקד של קונפליקט פוליטי, שתפקודו מלבה את הקונפליקט הזה ואינו ממתן אותו.

ולבסוף, הצבא גם מעודד ניהול שונות. הידלדלות מצאי התגמולים הסמליים של הצבא מביאה אותו (כצבאות אחרים במערב) לעבור **מאסטרטגיה של כור היתוך לניהול שונות**. ניהול שונות הוא אמצעי אפשרי להפקת תגמול סמלי לקבוצות מיעוט בדרך של הטענת שירותן בערך סמלי, למשל באמצעות חיזוק תחושת השייכות שלהן לצבא או חיזוק התחושה שהן משפיעות על כלל הצבא. המעבר לניהול שונות מערער עוד יותר את דימויו של הצבא כמנגנון היוצר אינטגרציה, שהרי הצבא מקבע הבחנות בין קבוצות ואף יוצר היררכיות ביניהן (Lomsky-Feder & Ben-Ari, forthcoming).

3. המעבר מחברה הבונה סולידריות עבור הצבא לצבא הבונה סולידריות חברתית לצרכיו

בראייה היסטורית, המדינה, כארגון אזרחי, כוננה את מדיניות הרווחה ואת הזכויות שהיא מקנה כמרכיב מרכזי של המשוואה הרפובליקנית. בכך היא סייעה לבניית סולידריות, גם אם לאורך זמן נוצר אי-שוויון. נסיגת המדינה מיכולתה לפתח מערכת תגמולים לעידוד ההקרבה הצבאית, נסיגה שהתחזקה בשנות התשעים, קיבלה ביטוי בהיחלשותה של מדינת הרווחה לצד קושי גובר והולך להפלות לטובה את קבוצות המעמד הבינוני עבור שירותן, ככל שהתהווה ניתוק בין חיילות לאזרחות, כלומר בין שירות צבאי לזכויות. תהליך זה עודד את הצבא להיכנס לריק שהותירו מוסדות המדינה ולחפש דרכים משלו להבטיח את תזרים כוח האדם.

על רקע זה לא הסתפק הצבא בתפקיד פאסיבי, המטיל על החברה את האחריות לגידול חייליו ועל המדינה את האחריות לתמצם, אלא ביקש למלא תפקיד פעיל, לרבות בעיצובה של החברה. הרמטכ"ל משה יעלון וקצין חינוך ראשי, ולימים ראש אגף משאבי אנוש, אלעזר שטרן, בלטו בשיח זה בשנות אינתיפאדת אל-אקצה. הצבא לא הסתפק עוד ב"עם בונה צבא", המבטא גם את התהליך הנורמטיבי של צבא המעוצב על-ידי אזרחיו. תחת זאת טבע שטרן את המשפט "עם בונה צבא בונה עם", כלומר הטיל על הצבא את האחריות לתיקון החברה שהרי "...היחד שלנו במשך שנתיים או שלוש בצבא... בכל זאת בונה אותנו כחברה", כדבריו (2009: 152). ברטוריקה של יעלון ושטרן הוצגה החברה, כפי שהתעצבה לאחר הסכם אוסלו, כקלוקלת במובן זה שהיא אינה ערוכה לתפקד כ"חברה במאבק", כדברי יעלון (ליבל, 2012), ובמקרה זה – כחברה שצריכה להתמודד עם תחזוק של כיבוש ממושך ולהתנער מן האשליה של שלום או ניצחון מהיר.

לצד כניסה לבתי הספר כדי לחזק את המוטיבציה של המגויסים הפוטנציאליים, הביטוי המרכזי לשינוי בגישת הצבא היה גיוס היהדות כמרכיב מרכזי בחיברות החיילים, בראש ובראשונה החילוניים. על רקע זה יש לראות את הברית המתהדקת עם הציונות הדתית ואת העצמתה של הרבנות הצבאית הראשית. חיברות דתי נתפס כמכשיר יעיל להטענה מחודשת של החיילים במוטיבציה להקריב, לאחר שהמערכת המקורית של התגמולים הסמליים נתפסה כמי שאיבדה חלק מכוחה.

המסמך **יעוד ויחוד**, שניסח הצבא, הגדיר לראשונה את זהותו של הצבא כ"צבאה של המדינה היהודית והדמוקרטית, שבה הזהות היהודית הינה גרעין הזהות הלאומית של מדינת ישראל" (מפקדת קצין החינוך והנוער הראשי, ללא תאריך). הצבא גם החל לעסוק באופן פעיל בגיור חיילים. במרץ 2001 נימק זאת קצין חינוך ראשי שטרן לוועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת (2001: 11): "אני חושב שמי שיהיה רשום כיהודי הסיכוי שלו להישאר אתנו בצבא לאורך זמן ושהילדים שלו יתגייסו לצבא הגנה לישראל הוא גדול יותר."

אם כך, בניית הסולידריות החדשה התבססה על מהלך של בנייה מחדש של היררכיות בתוך הצבא. ייחוד הצבא מבנה בראש ובראשונה היררכיה המבחינה בין חיילים יהודים ללא יהודים, בצבא שבו שיעור גבוה מבעבר אויש על-ידי מהגרים לא יהודים מברית המועצות לשעבר לצד דרוזים ובדואים, ששולבו משנות התשעים ביחידות הלוחמות ללא המגבלות, שאפיינו את שילובם בעבר. היררכיה זו גם מציבה חסם להשתלבותם בעתיד של אזרחי ישראל הפלסטינים.

היררכיה זו מציעה גם הבחנה בין דתיים לחילונים. הקביעה כי "ההגנה על המדינה תובעת מסירות בלב ובנפש, וכי חייל בעל זהות לאומית מגובשת ייטיב לבצע את תפקידו" (סעיף 3 ב"עוד ויחוד), לצד הדגשת הצורך, ש"עוד ויחוד התווה, בבניית זהות לאומית, המבוססת על הערכים ועל הזיכרון הקולקטיבי של העם היהודי, מעניקה קדימות לחייל הדתי כמי שחיבורו למורשת היהודית מוצק יותר ויכולתו להזדהות ולהשתייך ליהדות מובהקת יותר. הגדרתו של הצבא כישראלי הייתה מבטלת את קווי התיחום של היררכיה זו. כך הצבא בונה היררכיה פנים-צבאית חדשה, שאינה מוסווית כמו זו שעוצבה בשנותיה הראשונות של המדינה, כי אם מבוססת על יסודות שיוכיים ולא מריטוקרטיים. משעוצבה דמות החייל התקני, גם נוסח התקן, שלאורו יש לחנך מחדש את חיילי הצבא – חיברות דתי בסיוע הרבנות הצבאית. אין אפוא תמה כי גם ביחידות שהרכבן החילוני בולט (כפי שמעיד מחקר שנעשה בגדוד 50 של הצנחנים בראשית העשור השני של שנות האלפיים), היהדות נתפסה כסמן של גבולות הצבא, והדתיים הוצגו כמי שיש להם תפקיד בשימור התרבות הקולקטיבית (Røislien, 2013).

לאן הולך הצבא?

המשותף לשלושת המעברים שהוצגו כאן – להכלה, להסדרה היטררית של הגיוס ולצבא הבונה סולידריות חברתית לצרכיו – הוא נסיגה הדרגתית, בפועל, של הצבא מן היומרה לקדם את סדר היום של תפקודו כבונה סולידריות לטובת קידום סדר היום של הישרדותו הארגונית גם במחיר עידוד קונפליקטים. מודל גיוס החובה קורס כך תחת עומס הסתירות של אתוס "צבא העם", ולענייננו – תחת מרכיב האוניברסליות של אתוס זה, שבאמצעותו הוא התיימר לשמש מנגנון הבונה סולידריות חברתית.

הסתירות האלה מביאות לביטולו הכמעט בלתי נמנע של גיוס החובה. ראשית, אתוס "צבא העם" מביא את הצבא לדבוק בשם השוויון במעבר מהדרה להכלה, שמכרסם בבסיס הלגיטימיות של מודל גיוס החובה. אם תיכשל ההכלה והצבא ינסה לרפא את אי-השוויון באמצעות תגמולים כספיים, הוא יאיץ את הצעידה למודל התנדבותי בשל חוסר היכולת לתגמל מספר גבוה של מגויסים. או אז יגייס הצבא פחות אך תמורת תגמול גבוה יותר, והדבר יעצים את הלחצים לתגמול נוסף מצד מי שיחוש עוד יותר "פראירים" וחוזר חלילה, עד שהגיוס מוכפף לכוחות ההיצע והביקוש של שוק העבודה. חשוב לזכור שהצבא מתנהל בין שני אתוסים מנוגדים: מצד אחד, "צבא השוק", המתאים את התנהלותו לשיח חברת השוק, ומצד אחר, אתוס "צבא העם". בעוד

האחרון מעניק בכורה לכלליות השירות על פני צורכי הארגון הצבאי, אתוס השוק מביא את הצבא לצמצום בצריכת ימי מילואים, לשחרור (בעבר) של מי שאינו נחוץ, לביטול של מסלול שלב ב', לחתירה למסלול של שירות דיפרנציאלי ועוד.

שנית, המרכיב ההתנדבותי של אתוס צבא העם מביא את הצבא לאמץ הסדרה היטררכית של הגיוס. הסדרה זו פוגעת באוטונומיה שלו ומחזקת לחצים פוטנציאליים להתמקצעות כדרך להחלשת השפעות אזרחיות על הצבא. ולבסוף, ההנחה שהצבא ניצב מעל החלוקה המגזרית של החברה מביאה אותו לתפקוד של "צבא בונה עם", המרחיק את הצבא מחלקים בחברה. זאת, כשם שהשימוש בדת לבניית סולידריות חברתית מביא לאובדן האוטונומיה ביחס לציונות הדתית, ותוצאתו דומה – לחצים פוטנציאליים להתמקצעות כדי לבלום שחיקה באוטונומיה.

באופן פרדוקסלי, מעבר לצבא מקצועי יחליש את הפונקציה הקונפליקטואלית של הצבא. התמקצעות מחלישה את הציפיות של המגויסים ושל רשתותיהם החברתיות לתגמולים סמליים, ציפיות המחוללות התנגשות בין קבוצות. התמקצעות מחלישה את המעורבות של הרשתות החברתיות בהשפעה על ניהול הצבא. התמקצעות גם מחזקת שיקולים מקצועיים ולא שיוכיים באיוש מקצועות צבאיים, מה שעשוי גם להגביר, בתנאים מסוימים, שילוב נשים.

עם זאת, המחירים של "צבא מקצועי" הם כבדים בפני עצמם, ולא דווקא מנקודת המבט הצבאית. מחיר אחד הוא פוליטי- כשהרצון החופשי (לכאורה) וכוחות השוק מסדירים את הגיוס, הצבא מאויש בשיעור גובר של מגויסים מקבוצות מוחלשות או לאומניות, מה שיוצר הטיה לאומנית של השורות. יש לכך משמעות בעייתית בצבא המעורב בלחימה באוכלוסייה אזרחית פלסטינית ולבנונית. המחיר הוא גם ערכי. נכון שבידי המדינה תופקד ההכרעה מי יהיו הצעירים שהמדינה תסכן את חייהם כשתציב אותם בתפקידי לחימה, והכרעה זו לא תועבר לכוחות ההיצע והביקוש של שוק העבודה, הכוחות המסדירים את הגיוס כשהצבא נכון על יסודות התנדבותיים.

אך יש גם דרך ביניים למי שעדיין סבור שהמדינה, ולא השוק, צריכה להסדיר את הזנת הצבא. בשיח הציבורי רווחת המשוואה המוטעית שאם שיעורי הגיוס פוחתים, צבא מקצועי הוא הפתרון. ואולם, אין זיקה הכרחית בין שיעורי הגיוס ובין מודל הגיוס. דרך הביניים היא מודל בררני פורמלי. מודל כזה בנוי על העיקרון כי חובת הגיוס חלה על הכול אבל המדינה בוררת את כוח האדם שהיא זקוקה לו, בהתאם לאמות מידה שקופות ולמכסות גיוס שהכנסת תאשר ותתקצב.

נורבגיה היא דוגמה בולטת לדבקות בעיקרון של גיוס חובה (שמוחל לאחרונה גם על נשים), גם אם רק כחמישית מן הגברים מגויסים, הרחק מן השיעור בישראל הנושק לכמחצית מכלל האוכלוסייה. אפשר אפוא לומר שאם נורבגיה, המתמודדת עם איום קטן מזה של ישראל, מצאה דרך להצדיק ולהרחיב גיוס חובה בררני, גם ישראל יכולה. ולמי שיטען כי "ישראל אינה נורבגיה", שכן אינה יכולה להרשות לעצמה מודל בררני, נזכיר כי זרמי העומק החברתיים והסתירות שבגינן

מודל גיוס החובה קורס עשויים להביא את המדינה לאימוץ הדרגתי של מודל גיוס התנדבותי, גם אם זו לא משאת הנפש של אדריכלי מודל הגיוס. בנסיבות אלו עדיין יש יתרונות למודל חובה בררני.

אתגר הלגיטימיות של מודל בררני מוצהר אינו פשוט. אין הוא יכול להישען על הסמלים הריקים מתוכן של "שוויון בנטל" גורף, אלא שוויון בנטל של מי שנמצא כשיר לשרת פיזית ואף תרבותית. זו לגיטימיות הבנויה על הוגנות ולא על שוויון טכני, ולכן הצבא אינו מעבה את השורות במי שאינו כשיר לשרת, כשם שאינו מפנה המונים לשמש כוח עבודה זול בשירות אזרחי רק לשם מצג השוויון. הלגיטימיות נשענת על העיקרון של חובה אזרחית בסיסית, ולא על העלאת הצבא לדרגה של טאבו, כפי שמציעים מי שמוקיעים את מבקרי הצבא. צבא כזה מכיר בשונותן התרבותית של קבוצות ומרחיב את תחולת הפטורים משירות צבאי מטעמי מצפון. זה צבא שמעמיד במרכז את גיוס החובה ולא את האתוס היומרי של "צבא העם", החותר לשוויון מזויף ולחינוך מחדש של החברה אם אינה מאמצת עיקרון זה. מודל גיוס בררני מחייב תגמול כספי הוגן של המגויסים כדי לפצותם על אובדן שנות השירות, שבהן יכלו לקדם את עצמם. עם זאת, תגמול חומרי אינו בהכרח גולש לתשלום שכר המסב את השירות הצבאי למשלח יד. ולא פחות חשוב, כפי שהמודל הסקנדינבי מלמד אותנו, המשוואה הרפובליקנית מחייבת תיקוף מחדש, במובן זה שיעוגן מחדש וימומש העיקרון שהמדינה אחראית לרווחת אזרחיה.

אחד התנאים למניעת המעבר לגיוס התנדבותי ולשימור מודל גיוס החובה הוא הווייתור, בעיקר ברמת האתוס (אם לא המיתוס), שהצבא הוא מכשיר הבונה סולידריות חברתית. תחת אתוס זה קורס מודל גיוס החובה. פיתוח אתוס חדש של לגיטימיות למודל גיוס חובה בררני, שאינו עטוף בסמלי "צבא העם", הוא המפתח לכך. במידה רבה, "צבא העם" הוא אויב ההישרדות של מודל גיוס החובה.

ביבליוגרפיה

- בן-גוריון, דוד. 1980. **יחוד ויעוד: דברים על בטחון ישראל**. תל אביב: מערכות.
- ברק-ארז, דפנה. 2008. שירות צבאי בישראל: בין צדק אישי לצדק חלוקתי, בתוך: נילי כהן ועופר גרוסקופף (עורכים), **ספר דניאל- עיונים בהגותו של פרופסור דניאל פרידמן**. תל אביב: נבו, עמ' 1029 – 1045.
- ועדת העלייה, הקליטה והתפוצות של הכנסת. 2001. פרוטוקול ישיבה, 5 למרץ. ירושלים: הכנסת.
- ועדת טל, 2000. דו"ח הוועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות. ירושלים: הכנסת.
- חדד, שרון. 2009. צבא חובה מול צבא מקצועי: השפעת שיטת הגיוס על העוצמה הצבאית וההשלכה על ישראל. אוניברסיטת תל אביב: עבודת דוקטור.
- לוי, יגיל. 2003. **צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרי בישראל**. תל אביב: ידיעות ספרים.
- לוי, יגיל. 2007. **מצבא העם לצבא הפריפריות**. ירושלים: כרמל.

- לוי, יגיל. 2014. המחאה שלא הייתה- על מחאת נטל הגיוס. **המרחב הציבורי** 8 : 55-76.
- לוי, יגיל, עדנה לומסקי-פדר ונועה הראל. 2007. מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חוזית" – פניה המשתנות של הצבאיות בישראל. **המרחב הציבורי** 1 : 89-116.
- כשר, אסא, 2012. דת וממלכתיות בצבא של מדינה יהודית ודמוקרטית, בתוך: ראובן גל ותמיר ליבל (עורכים), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**. בן שמן: מודן, עמ' 437-401.
- ליבל, תמיר. 2012. מ'צבא העם' ל'צבא העם היהודי', בתוך: ראובן גל ותמיר ליבל (עורכים), **בין הכיפה לכומתה: דת, פוליטיקה וצבא בישראל**. בן שמן: מודן, עמ' 205-241.
- מינקה-ברנד, הדס. 2011. **מנהיגות צבאית בהקשר אזרחי- מאפיינים פסיכולוגים וסוציולוגים**. ירושלים: האוניברסיטה העברית, עבודת דוקטור.
- מפקדת קצין החינוך והנוער הראשי. ללא תאריך. **יעוד ויחוד**. צה"ל: מפקדת קצין החינוך והנוער הראשי.
- מרכז המחקר והמידע של הכנסת. 2012. **יישום חוק דחיית שירות לתלמידי ישיבות שתורתם אומנותם (חוק טל)**. ירושלים: הכנסת.
- ספראי, מוטי. 2010. מדיניות ניהול כוח האדם בעקבות מלחמת יום הכיפורים: צוהר ארגוני להבנת יחסי צבא-חברה. ירושלים: האוניברסיטה העברית, עבודת דוקטור.
- פלד, יואב וגרשון שפיר. 2005. **מיהו ישראלי? הדינמיקה של אזרחות מורכבת**. תל אביב: ההוצאה לאור של אוניברסיטת תל אביב.
- שטרן, אלעזר. 2009. **משא כומתה – ניווטים בגובה העיניים**. תל אביב: ידיעות ספרים.
- שטרן, רון. 1998. מהפך במוטיבציה לשירות בצה"ל- הסבר אפשרי. **מערכות** 360 : 28-35.
- Andreski, Stanislaw. 1954. *Military Organization and Society*. London: Routledge.
- Bourdieu, Pierre. 1986. *The Forms of Capital*, in G. John Richardson (ed.), *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press, pp. 241-258.
- Goldstein, Joshua S. 2001. *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. New York: Cambridge University Press.
- Hamdani, Assaf, and Reinier Kraakman. 2007. Rewarding Outside Directors. *Michigan Law Review* 105 (8): 1677-1711.
- Jessop, Bob. 2002. The Changing Governance of Welfare: Recent Trends in its Primary Functions, Scale, and Modes of Coordination. *Social Policy & Administration* 33 (4): 348-359.
- Krebs, Ronald R. 2004. A School for the Nation? How Military Service does not Build Nations, and how it Might. *International Security* 28 (4): 85-124.
- Levy, Yagil. 2007. Soldiers as Laborers: A Theoretical Model. *Theory and Society* 36 (2): 187-208.
- Levy, Yagil. 2011. The Israeli Military: Imprisoned by the Religious Community. *Middle East Policy* 18 (2): 67-83.
- Levy, Yagil. 2012. *Israel's Death Hierarchy: Casualty Aversion in a Militarized Democracy*. New York: New York University Press.
- Levy, Yagil. 2013. Convertible Sacrifice- A Conceptual Proposition. *Sociological Perspectives* 56 (3): 439-463.

- Lomsky-Feder Edna and Eyal Ben-Ari. Performing the People's Army: The Israeli Military Manages Symbolic and Moral Boundaries, in Fran Markowitz, Stephen Sharot and Moshe Shokeid (eds.), *Towards an Anthropology of Nation Building and Un-building in Israel: Essays in Honor of Alex Weingrod*. Lincoln, NE: University of Nebraska Press (forthcoming).
- Mann, Michael. 1993. *The Sources of Social Power, Vol. II: The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. New York: Cambridge University Press.
- Røislien, Hanne Eggen. 2013. Religion and Military Conscription: The Case of the Israel Defense Forces (IDF). *Armed Forces & Society* 39 (2): 213-232.